

BUXORO SHAHRI AHOLISINING XIX–XX ASRLARDA TARKIBIDA BO‘LGAN TURKIY TILLI GURUHLARNING SHAKLLANISHI VA XUSUSIYATLARI

X.Q.SULTONOV

Toshkent farmatsevtika instituti, Toshkent shahri

O‘zbekiston Respublikasi.

Elektron pochta: sultonovhusanboy08@mail.com

Tel. raqam: + 998901137071

ANNOTATSIYA.

XIX–XX asrlarda Buxoro shahrida yashagan o‘zbek urug‘larining tarixiyetnografik tavsifi va ularning ijtimoiy, siyosiy hamda madaniy hayotdagi o‘rnini tadqiq etishga bag‘ishlangan. Tahlilning ilmiy asosini O.A. Suxarevaning fundamental tadqiqotlari tashkil etadi. Olimaning ilmiy faoliyatida arxiv hujjatlari, dala etnografik kuzatuvlari, statistik materiallar va rus hamda yevropalik diplomatlar va sayohatchilarning yozma manbalari uyg‘unlashtirilgan bo‘lib, ular orqali Buxoro o‘zbeklarining etnik tarixi ilmiy jihatdan yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Buxoro, o‘zbek urug‘lari, etnik tarix, tarixiy-etnografik tadqiqot, ijtimoiy-madaniy hayot, XIX–XX asrlar, O.A. Suxareva.

Kirish. Markaziy Osiyo xalqlarining etnik tarixi va ijtimoiy-madaniy hayotini o‘rganishda Buxoro shahri va uning vohasi alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi. Chunki Buxoro nafaqat islom olamining yirik diniy va siyosiy markazlaridan biri, balki turli etnik guruhlar, qabila va urug‘larning tarixiy shakllanish jarayonida o‘ziga xos chorraha sifatida faoliyat yuritgan.

XIX–XX asrlarda Buxoro aholisi tarkibida o‘zbekurug‘lari asosiy etnik qatlamni tashkil etgan bo‘lib, ular ko‘p qirrali tarixiy-etnografik jarayonlarda faol qatnashgan. Buxorodagi turkiy tilli aholi etnik tarixini o‘rganishda etnografiya maktabining yirik vakili Olga Aleksandrovna Suxareva (1896–1983) alohida o‘rin tutadi. U 1940–1960-yillar

davomida Buxoro shahri va uning guzarlarini, mahalliy aholi tarkibini, ijtimoiy-madaniy hayotini, ayniqsa o'zbek urug'larining tarixi va etnografiyasini keng miqyosda tadqiq etgan. Uning ilmiy merosi bugungi kunda Buxoro o'zbeklarining urug'-qabila tizimi, etnik tarkibi, xo'jalik-madaniy hayoti va an'anaviy turmush tarzini chuqur anglashda asosiy manbalardan biri hisoblanadi.

O.A.Suxarevaning tadqiqotlari o'zbek urug'lari genealogiyasi, guzarlar bo'yicha taqsimoti, ijtimoiy hayotdagi o'rni bilan bir qatorda, ularning boshqa etnik guruhlar (tojiklar, arablar, yahudiylar, hindlar va boshqalar) bilan aloqadorligini ham yoritib bergani bilan ahamiyatlidir. Shu bois mazkur mavzuning qayta ilmiy tahlili bugungi kunda etnologiya, va tarix fani uchun dolzarbdir.

Mavzuga oid adabiyotlar. XIX asrning birinchi yarmidan boshlab Buxoro shahri aholisi va uning etnik tarkibiga oid qimmatli ma'lumotlar rus va yevropalik elchilar, sayyohlar hamda tadqiqotchilar asarlarida uchraydi. Jumladan, A. F. Negri va E. K. Meyendorff, E. A. Eversman, Budrin (1820), P. I. Demezov (1833-34), Ya. V. Vitkevich (1836), N. Xanikov va A. Leman (1841), A. Byorns (1831-1832), A. Vamberi (1863-64), G. I. Spasskiy, I. Poslavskiy, N. F. Sityakovskiy, P. P. P. Shubinskiy (1892) singari elchisayyohlarning asarlarida Buxoro aholisi etnografiyasi va etnik tarixiga doir ma'lumotlar berilgan. 1820 yili Buxoroga jo'natilgan A. F. Negri boshchiligidagi diplomatik missiya qatnashchilaridan E. A. Eversman, X. P. Yakovlev, Budrin va polkovnik E. K. Meyendorfflarning kitob va xotiralari tarixiy etnografik ma'lumotlarga nihoyatda boy. E. K. Meyendorffning Orenburg-Buxoro diplomatik missiyasi faoliyati davomida to'plagan ma'lumotlari uning "Путешествие из Оренбурга в Бухару" (СПб., 1826) asarida yoritilgan.

Mazkur manbalarda Buxoro amirligining geografik o'rni, ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli, davlat tuzilishi, aholisi va uning mashg'uloti, qishloq xo'jaligi, sug'orish tizimi, hunarmandchiligi, ichki va tashqi savdo haqida qimmatli ma'lumotlar berilgan [2,34]. Shuni ta'kidlash kerakki, missiya tarkibidagi Eversman va Yakovlevning qaydlari ham Meyendorffning asariga asos bo'lgan. Shuningdek, fors tilini yaxshi bilgan ingliz sayyohi A. Byornsning "Travels into Bokhara" (London, 1834; ruscha tarjimasi: "Путешествие в

Byxapy”) asarida ham Buxoro aholisi, ularning shahar hududidagi joylashuvi haqida kuzatishlar uchraydi. Aleksandr Byorns 1831-1832 yillarda Buxoroda turib, muhim siyosiy, iqtisodiy, harbiy va etnografik materiallarni toʻplaydi. Uning sayohatnomasi oʻzbeklarning turmush tarzi, ijtimoiy hayoti va madaniy xususiyatlari haqida qimmatli etnografik maʼlumotlarni oʻz ichiga oladi.

1840–1850-yillar davomida Qozogʻiston va Oʻrta Osiyo xalqlarining etnografiyasini ilmiy asosda oʻrganishda aka-uka Nikolay va Yakov Xanikovlarning xizmatlari alohida ahamiyatga ega. Xususan, N. V. Xanikovning “Описание Бухарского ханства” (Sankt-Peterburg, 1843) asari Buxoro amirligi hududining geografiyasi, aholisi, xoʻjaligi va siyosiy tuzilishini birinchi bor tizimli tarzda bayon etgan manbalardan biridir. Unda oʻzbek qabilalari, tojiklar, turkmanlar va boshqa etnik guruhlarining soni, yashash hududlari hamda ijtimoiy-siyosiy mavqei haqida muhim maʼlumotlar keltirilgan. Yakov Xanikov esa oʻzining sharq tillari va tarixiga oid tadqiqotlari orqali Markaziy Osiyo xalqlarining madaniy va lingvistik xususiyatlarini oʻrganishga katta hissa qoʻshgan.

Aka-uka Xanikovlar tomonidan yaratilgan ushbu ilmiy asarlar XIX asrning birinchi yarmida Yevropa va Rossiyada Buxoro va butun Oʻrta Osiyo xalqlarining etnografik qiyofasini tasavvur qilishda asosiy manba sifatida xizmat qilgan. XIX asrning birinchi yarmida Buxoro amirligi etnik tarkibi haqida qimmatli maʼlumot bergan rus sharqshunosi N. V. Xanikov oʻzining mashhur “Описание Бухарского ханства” (Sankt-Peterburg, 1843) asarida amirlikdagi oʻzbek urugʻ-qabilalarini mufassal tarzda tasnif qilgan. Uning qayd etishicha, Buxoro oʻzbeklari ichki tuzilishi jihatidan koʻp sonli urugʻ va qabilalardan iborat boʻlib, ularning genealogiyasi qadimiy “Nasabnomai oʻzbekiy” manbasi bilan hamohanglikda bayon etilgan [ХАНИКОВ, 1843, s. 65–78]. N. V. Xanikov maʼlumotlariga koʻra, amirlik hududida 97 ta urugʻ va qabila mavjud boʻlgan. Ulardan yiriklari quyidagilardir: mangʻit (toʻq mangʻit, oq mangʻit, qora mangʻit boʻlinmalari bilan), ming, yuz, qirq, qavchin, jaloyir, saroy, uygʻur, qangʻli, nayman, qipchoq, qoʻngʻirot, qarluqlar, qatagʻon, barlos, suldus, duvlat, qorabayli, qaraqalpoq, turkman, chuvulchi, shirin, baxrin, doʻrman, mugʻul, tatar, arab, arlot, ilonli, qoʻchqorli, shiq, chimboy va boshqa kichik

urug'lar. Shuningdek, ko'plab yirik urug'larning ichki bo'linmalari ham mavjud bo'lib, ular alohida etnik guruh sifatida tilga olinadi.

N. V. Xanikovning yozishicha, mazkur urug' va qabilalarning har biri Buxoro amirligi hududida ma'lum joylarda yashagan. Masalan, mang'itlar asosan Zarafshon vodiysi va Buxoro atrofida, qipchoqlar cho'l hududlarida, nayman, qo'ng'iroq, qarluqlar Samarqand hamda Jizzax tomonida, jaloyir, barlos vasulduslar qadimdan voha markaziy qishloqlarida, turkmanlar va qaraqalpoqlar esa janubiy chegaralarda hamda yarim ko'chmanchi chorvachilik hududlarida istiqomat qilgan.

Bu qabilalar nafaqat genealogik nasab tizimiga ko'ra ajratilgan, balki ularning iqtisodiy, ijtimoiy va hududiy jihatdan farqlari ham mavjud bo'lgan. Mang'it va minglar davlat boshqaruvi hamda harbiy xizmatda faol bo'lgan bo'lsa, qipchoq va naymanlar ko'proq chorvachilik bilan shug'ullangan. N. V. Xanikovning ushbu tasnifi o'z davri uchun nihoyatda muhim bo'lib, u orqali XIX asr Buxoro amirligida yashagan o'zbek qabilalarining xilma-xilligi va tarixiy ildizlari haqida tasavvur hosil qilish imkonini beradi. O'rta Osiyo tarixini tadqiq etishda G'arbiy Yevropa sayyohlari va sharqshunoslarining asarlari alohida o'rin tutadi.

XIX asrning ikkinchi yarmida yashagan vengriyalik sharqshunos va sayyoh Arminiy Vamberi (1832–1913) ana shunday tadqiqotchilardan biridir. U O'rta Osiyoga 1863 yilda maxfiy ravishda, darvesh libosida sayohat qilib kirib keladi. Uning bu safaridan so'ng yozilgan "Travels in Central Asia" (London, 1864) asari nafaqat Yevropada, balki Rossiyada ham katta qiziqish uyg'otdi. Mazkur asar ikki asosiy qismdan iborat: birinchi qismda Vamberining shaxsiy sayohat xotiralari, yo'l davomida uchrashgan qabila va xalqlar hayoti, turmush tarzi, urf-odatlarini tasvirlangan bo'lsa, ikkinchi qism tarixiy va siyosiy masalalarga bag'ishlangan. Ayniqsa, 23-bob O'rta Osiyoning ichki va tashqi siyosiy aloqalarini yoritadi, 24-bob esa Rossiya va Angliyaning O'rta Osiyodagi raqobati, ularning bu mintaqaga nisbatan tutgan siyosati haqida Vamberining tahliliy xulosalarini o'z ichiga oladi. Asar e'lon qilinganidan keyin qisqa muddat ichida rus tiliga tarjima qilinib, 1865 yilda Sankt Peterburgda chop etildi.

Biroq “Travels in Central Asia” G‘arbiy Yevropadagi ayrim sharqshunoslar va mutaxassislar tomonidan “haddan tashqari umumiy va yuzaki” asar sifatida baholandi. Ayniqsa, faktlarning tarixiy asoslanishi va dalillarning qisqaligi tanqid qilindi. Vamberi bu tanqidlarni hisobga olib, 1868 yilda “Sketches of Central Asia” (London) asarini nashr etdi [15]. Ushbu kitob 17 bobdan iborat bo‘lib, unda O‘rta Osiyo xalqlari tarixi, ijtimoiy hayoti, urf-odatları, iqtisodiy faoliyati va qabila tuzilmaları haqida ancha batafsil ilmiy kuzatuvlar berilgan. Arminiy Vamberi o‘zbek urug‘lari haqida gapirib, birinchi bo‘lib “o‘zbek” so‘zining kelib chiqishi to‘g‘risida mulohaza yuritadi. A. Vamberi o‘zbek qabilalarining ro‘yxatini tuzadi va ularning kiyimkechaklari, taomlari, o‘yinlari va musiqa asboblari, urf-odatları va diniy marosimlari to‘g‘risida hikoya qiladi.

XIX asrning 80-yillarida Buxoroda bo‘lgan I. Poslavskiy Buxoro aholisining ko‘pchiligini o‘zbeklar tashkil etganligini ta’kidlaydi. O‘zbek va tojik aholisi joylashuvi haqida ma’lumotlar rus tadqiqotchilaridan I. Poslavskiy qaydlarida uchraydi. D. N Logofetning “Бухарское ханство под русским протекторатом” [1911] ilmiy kuzatuvlariga asoslangan asari [4,28] Rossiya imperiyasi davrida Buxoro amirligi etnografiyasi va ijtimoiy-iqtisodiy tuzilmasi haqida ma’lumot beruvchi muhim harbiy-statistik va kuzatuv xarakteridagi hujjatlar sirasiga kiradi. Kitobning 6-bobida Buxoro amirligidagi etnik birliklar—o‘zbeklar, tojiklar, qirg‘izlar, turkman, arab, g‘alcha, xazarlar, afg‘onlar, yahudiylar, hindlar, ruslar va lo‘lilar haqida etnik, siyosiy va iqtisodiy tavsiflar keltirilgan.

Shunday qilib, XVI–XIX asrlarga oid yevropalik va rus sayyohlarning kuzatuvlari Buxoro aholisining etnik va lingvistik tarkibini bilvosita tarzda tasvirlash imkonini beradi. Garchi bu manbalarda demografik tafsilotlar cheklangan bo‘lsa-da, ularda til va madaniyat bilan bog‘liq muhim kuzatuvlar qayd etilgan bo‘lib, ular Buxoroning tarixiy-etnik rivojlanish jarayonini tadqiq etishda muhim ahamiyat kasb etadi. O. A. Suxareva Buxoro shahri aholisi etnik va lingvistik xususiyatini tahlil qilishda yevropalik va rus sayyohlari bergan ma’lumotlardan foydalanadi. Olga Aleksandrovna Suxarevaning 1966 yilda Moskvada nashr etilgan “Бухара XIX — начала XX вв. :позднефеодальный город и его население” nomli monografiyasi Buxoro shahri tarixiy-topografik rivoji, aholisi,

shuningdek uning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotini har tomonlama chuqur o'rganishga bag'ishlangan.

Monografiya to'rt asosiy bo'limdan tashkil topgan bo'lib, har bir bo'limda muayyan mavzular ilmiy asosda tahlil qilingan:

1. Birinchi bo'limda Buxoro shahri hududi, uning tarixiy topografiyasi, geografik joylashuvi va tabiati haqida batafsil ma'lumotlar berilgan. Shuningdek, shaharning bozorlar, karvonsaroylar, tarixiy joylar, qabristonlar, aholi guzarlari hamda qurilish rejasi haqida ilmiy izohlar keltirilgan.

2. Ikkinchi bo'limda Buxoro guzarlaridagi oilalarning tarkibiy tuzilishi hamda shahar aholisining soni va demografik xususiyatlari puxta o'rganilgan.

3. Uchinchi bo'lim tarixiy adabiyotlar, xususan, tojik tilidagi manbalar asosida Buxoro aholisi va uning etnik tarkibi — turkiy tilli xalqlar, arablar, forslar, yahudiylar kabi asosiy etnik guruhlar tarixini chuqur tahlil qilgan.

4. To'rtinchi bo'limda Buxoro shahri aholisining ijtimoiy turmush tarzi, kundalik mashg'ulotlari, hunarmandchilik va savdo-sotiq faoliyati, shuningdek, yirik yer egalari, harbiylar va ziyolilar kabi ijtimoiy qatlamlarning hayot tarziga oid ilmiy mulohazalar o'rin olgan. Yuqorida tahlil qilingan tarixiy manba va adabiyotlar mavzu mohiyatini to'liq ochib berishga xizmat qiladi.

Ma'lumotlar va metodlar. Ushbu ilmiy maqolaning metodologik asosini tarixiylik, xolislik va qiyosiy-tahliliy yondashuv tamoyillari tashkil etadi. Tadqiqot davomida tarixiy-etnografik metod, genealogik metod, lingvistik-etnografik tahlil, xo'jalik-madaniy tipologiya bilan bir qatorda madaniy antropologiya metodlari ham qo'llanildi. Shu orqali nafaqat o'zbek urug'larining genealogik va hududiy tarqalishi, balki ularning kundalik hayoti, ijtimoiy-madaniy o'ziga xosliklari ham izchil tadqiq qilindi. Tarixiy-etnografik metod yordamida XIX–XX asr boshlaridagi Buxoro o'zbek urug'larining shakllanishi va ularning shahardagi etnosotsial roli aniqlashtirildi. Olga Aleksandrovna Suxarevaning kuzatuvlari asosida mahalla (guzar)larning etnik tarkibi, o'zaro munosabatlari va ijtimoiy infratuzilmadagi o'rni qayta ko'rib chiqildi.

Lingvistik-etnografik tahlil. Til masalasi o‘zbeklarning etnik birligini shakllantiruvchi asosiy omil sifatida o‘rganildi. O.A.Suxareva qayd etganidek, turli urug‘ vakillari o‘zaro umumiy turkiy lahjada muloqot qilgan bo‘lsa-da, ayrim fonetik va leksik xususiyatlar saqlanib qolgan. Shu bois tadqiqotda dialektologik materiallardan foydalanildi. Xo‘jalik-madaniy tipologiya yordamida Buxoro o‘zbeklarining turmush tarzi, mehnat faoliyati va madaniy-maishiy an‘analari tizimlashtirildi. Dehqonchilik va hunarmandchilik asosidagi yashash tarzi, guzar ichida ijtimoiy ishlab chiqarishning tashkil topishi, oilaviy munosabatlar va marosim an‘analari etnografik manbalar asosida tahlil qilindi. Bu uslub orqali o‘zbek urug‘larining ijtimoiy tizimda tutgan mavqei va boshqa millat vakillari bilan madaniy aloqalari yoritildi.

Ushbu tadqiqot metodologiyasi tarixiy-etnografik an‘analarni zamonaviy ilmiy yondashuvlar bilan uyg‘unlashtirishga asoslangan bo‘lib, Buxoro o‘zbek urug‘larining etnik tarixini, madaniy hayotini va ijtimoiy tizimini mukammal o‘rganishga imkon yaratadi. O‘zbeklarning etnik ildizlari masalasi turli davrlarda sharqshunoslik, etnografiya va tarixiy antropologiya tadqiqotlarida turlicha yoritilgan. XIX–XX asr boshlarida shakllangan Rossiya sharqshunoslik maktabi ularning kelib chiqishini asosan “turon” (turkiy-mo‘g‘ul) konsepsiyasi doirasida izohlagan bo‘lib, bu yondashuv o‘zbeklarning genealogiyasini mashhur Oltin O‘rda hukmdori O‘zbekxon (1312–1341) nomi bilan bevosita bog‘laydi.

So‘nggi davr tadqiqotlari esa o‘zbek etnonimining yanada qadimiy turkiy ildizlarga ega ekanini ko‘rsatmoqda. Shu bois, etnogenezni o‘rganishda faqat mo‘g‘ul omiliga tayanish biryoqlama metodologik yondashuv hisoblanadi. O.A. Suxareva o‘zbeklarni Buxoro amirligining harbiy va ma‘muriy elitasini tashkil etgan qatlam sifatida keltiradi. Ayniqsa, Mang‘it urug‘iga mansub bo‘lganlarning siyosiy hukmronligi qayd etiladi. Bu esa o‘zbeklarning XVIII asr oxiri XIX asr davomida davomida xonlikdagi siyosiy boshqaruvda ustuvor mavqega egaligini ko‘rsatadi. Bunda ular boshqa etnik guruhlardan — tojiklar, arablar yoki forslar — farqli o‘laroq, yuqori ijtimoiy pog‘onada turgan. Manbalarda o‘zbeklarning “eng unumdor va sug‘oriladigan yerlarni” egallaganligi alohida qayd etiladi. Bu yerlar Buxoro amirligining strategik ahamiyatga ega hududlari — Buxoro,

Karmana, Shahrisabz, Denov, G'ijduvon va boshqa hududlar bo'lib, ularning qo'llarida dehqonchilik va iqtisodiy ustunlik to'plangan.

XIX asr oxiri va XX asr boshlariga kelib, Buxoro amirligi hududida yashovchi o'zbeklar yarimko'chmanchi turmush tarzini saqlab qolgan yirik etnik guruh sifatida ajralib turardi. Ayniqsa, Qarshi, Karmana, Sherobod, Denov, Hisor, Kitob, Shahrisabz, Qabodiyon, Baljuvon, Ko'lob bekliklarida o'zbeklar boshqa etnik guruhlar bilan solishtirganda son jihatdan ustunlik qilganlar. O'zbeklar ko'p hollarda dehqonchilik bilan shug'ullangan bo'lsalar-da, ularning asosiy xo'jalik sohasi chorvachilik, ayniqsa qoramolchilik va qo'ychilik edi. Bunday holat ularning yerni yollanma mehnat asosida ishlatishi bilan ham tasdiqlanadi. Ulkan suruvlar egalari bo'lgan o'zbeklar yil fasllariga qarab yaylovdanyaylovga ko'chib yurishgan, qishda Amudaryo bo'ylarida, yozda esa Hisor tizmasining janubiy yonbag'irlarida bo'lganlar.

Etnoportret sifatida o'zbeklar "tipik savdogar-ko'chmanchilar" deb tavsiflanadi: ular erksevar, mehmondo'st, soddadil va siyosiy jihatdan uncha faollik ko'rsatmagan xalq hisoblangan. Ular umumiy o'zbek turkiy lahjasida so'zlashganlar, bu til xonlikning deyarli barcha hududlarida bir xilda qo'llanilgan. Bu o'zbeklarning til birligi va etnik identifikatsiyasi mustahkam bo'lganini ko'rsatadi. O'zbeklar yarim-ko'chmanchi hayot tarzi bilan yashagan: ular qish mavsumida doimiy uylarida, yozda esa ko'chma yurt — o'tovlarda yashaganlar. Ayni paytda ayrim o'zbeklar doimiy uy-joy va bog'larga ega bo'lishgan, bu esa turmush tarzining barqarorlashishiga dalolat beradi [4,155].

Urug'chilik va qabila tizimi o'zbeklar orasida muhim ijtimoiy institut sifatida mavjud bo'lgan. Har bir oila va shaxs o'z nasl-nasabini, qaysi urug' va avlodga mansubligini yaxshi bilgan, bu esa ijtimoiy aloqalarni mustahkamlash va ijtimoiy tuzilmani barqarorlashtirishda muhim rol o'ynagan. Tahlil va natijalar. XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Buxoro amirligi hududida yashagan o'zbek aholisi murakkab va ko'p qatlamli etnik tarkibga ega bo'lib, ularning asosiy qismini turli urug' va qabilaviy birliklar tashkil etgan. Tarixiy manbalar, xususan, rus harbiy-statistik materiallari, etnografik kuzatuvlar va mahalliy yozma manbalarda qayd etilishicha, Buxoro vohasida ham yirik, ham kichik o'zbek urug' va qabila guruhlar mavjud bo'lgan.

Ular ko‘pincha o‘zining tarixiy kelib chiqishi, migratsion yo‘llari, iqtisodiy faoliyati, ijtimoiy mavqei va madaniy xususiyatlariga ko‘ra farqlangan. Buxoro o‘zbeklari orasida Mang‘it, Qo‘ng‘irot, O‘zbek, Qirg‘iz (yoki Qozoq), Qatag‘on, Loqay, Sudonchi, Qarluq, Uta-Bug‘ut, Marqa-Kichik-Yuz, Do‘rmen, Sariq-Qalmoq, Neymanlar, Qipchoq, Adig‘ kabi yirik etnik birliklar uchragan. Bularning ayrimlari (masalan, Mang‘it, Qo‘ng‘irot, Qipchoq) tarixan keng hududlarga tarqalgan bo‘lib, amirlikdagi siyosiy elita va harbiy tabaqada ham muhim rol o‘ynagan.

Shuningdek, tarixiy manbalarda Mang‘it, To‘rqut, Barut, Taz, Temes, Burqa, Saramatay, Sariqchi, Shemesh, Tutuq, Mutal, Bayo‘g‘li, Anbarberdi, Xalda-Xo‘jag‘li, Malay, Xitoy, Sariq-Malo, Apash, Tanayli, Balashchi, Davlatchi, Shig‘av, Saho, Yaqbinich, Chalx-Xapaka, Abdal, Boyin-Qasimir, Balikchi, Qarabash, Armanchi, Ganjachi, Qadr-Bug‘ut, Qalmadash, Salpit, Ajinjon, Qunduzchi, Jinandi, Yant-Talaqt, Qonrat, G‘azalik, Kalta-Toy, Polvon, Chal, Beshtentek, Mirishkor, Basovut, Bay-Geldy, Qalqaban, Fashg‘in, Qosg‘ona, Xo‘ja-batcha, Momay, Qushchi, Cherik-bacha, Vakila-bacha, Xozar-Mamish, Sariq-Sangli, Foziliy, Qorovul, Mashatlar, Kanavatchi, Jau-Keldi, Zor-Buruch, Ozt-Temir, Ata-Berdy, Khoja-Ramazan, Yerg-Tebert, Katagant, Maralt, Shorat, Khant-Batcha, Barat, Tulkichi, Togalang, Eshpa, Shikht, BayKashpa, Sary-Bapy, Subak, Sulduz, Pokirak, Zarmuxa, Yang-Gaur, Bayat, Ming kabi kichikroq urug‘ va avlodlar ham qayd etilgan. Bu ro‘yxat Buxoro amirligi etnik tarkibining murakkabligi va o‘zbeklar orasidagi urug‘-qabila tizimi qanday rivojlanganligini ko‘rsatadi.

Keltirilgan 102 ta qabila va urug‘ nomi asosan turkiy etnoslarga mansub bo‘lib, ularning ba‘zilari mo‘g‘ul, arab yoki mahalliy sug‘diy asosga ega.

Urug‘lar nomi

(Mang‘it) 1. Buxoro amirligi hukmron sulolasi. Jo‘ji ulusidan, mo‘g‘ul ildizli.

(Qo‘ng‘irot) 2. Xorazmda va Buxoroda keng tarqalgan, mo‘g‘ul-yovmut asosli.

(Qipchoq) 3. Dashti Qipchoqdan kelib chiqqan, qadimiy turkiy qabila.

(Qatag‘an) 4. Mo‘g‘ul davrida harbiy kuch sifatida tanilgan.

(Nayman) 5. Markaziy Osiyo bo‘ylab tarqalgan ko‘chmanchi qabila.

(Durmen) 6. Turkiy urug‘, O‘zbekiston va Turkmaniston hududida uchraydi.

Buxoro shahri aholisi tarkibida turkiy tilli guruhlar — asosan o‘zbeklar hamda kam sonli qozoq oilalar mavjud bo‘lgan. O. A. Suxareva ma’lumotlariga ko‘ra, o‘z ona tilini saqlab qolgan o‘zbeklar shaharning 34 ta mahallasida istiqomat qilishi qayd etilgan. Biroq, ko‘pchilik hollarda ular alohida xizmatchilar yoki amaldorlar oilalari sifatida bu hududlarga vaqtincha joylashtirilgan, ularning yashash joylari xizmat faoliyati bilan bog‘liq bo‘lgan. Bunday oilalar odatda davlatga qarashli uy-joylarda istiqomat qilgan, bu esa ularning lavozimga tayinlanishi munosabati bilan berilgan va ishdan bo‘shatilganda qaytarib olingan uylar edi. Shu sababli, ayrim mahallalardagi turkiy tilli oilalarni ularning barqaror etnik tarkibini belgilovchi asosiy demografik omil sifatida ko‘rib bo‘lmaydi.

Ahamiyatlisi shundaki, Buxoroda o‘z ona tili sifatida o‘zbek tilidan foydalanuvchi, doimiy yashovchi aholi mavjud bo‘lgan. Shahar hududida joylashgan eng yirik va zich o‘zbek tilli aholi guruhi shimoli-sharqiy qismda, Samarqand darvozasi yaqinida joylashgan Buyrobofon mahallasida istiqomat qilgan. Mahalla 120 ta xonadondan iborat bo‘lib, ularning faqat 50 tasi, bir joyda to‘plangan holda, sovunfurushlik bilan shug‘ullangan tojiktili oilalarga tegishli edi. Qolgan barcha xonadonlar o‘zbek oilalariga tegishli bo‘lib, ular bugungi kungacha o‘zbek tilini saqlab qolganligi kuzatiladi [6,144]. O. A. Suxareva Buxoro shahrining g‘arbiy qismini o‘rganish jarayonida bu hududda turkiyzabon aholi, xususan o‘zbek guruhlarining sezilarli darajada joylashganligini aniqlaydi. Bu yerda, qalmoq (oyrat) unsurlari bilan bir qatorda, o‘zbek qabilalariga mansub guruhlar, jumladan kenagaslar istiqomat qilganliklari qayd etiladi. Kenagaslar asosan Do‘rmon, Oq-Masjid va Qatag‘on kabi mahallalarda yashaganlar.

Ularning kelib chiqishi haqida tarixiy-etnografik adabiyotlarda mavjud bo‘lgan ma’lumotlarga ko‘ra, bu guruhlarining aksari Shahrisabzdan Buxoroga ko‘chib kelgan o‘zbeklar hisoblangan [6,145]. Kenagaslarning Buxoroga ko‘chib kelishi jarayoni, XIX asrning birinchi yarmiga — Buxoro amiri Nasrullohxon (1826–1860) hukmronlik yillariga to‘g‘ri keladi. Bu davrda Buxoro amirligi Shahrisabz bilan murakkab siyosiy munosabatda bo‘lib, amir o‘z hokimiyatini ushbu viloyatda mustahkamlash yo‘lida qat’iy choralar ko‘rgan. Bu siyosiy harakatlar haqida o‘z davrining guvohi bo‘lgan tarixchi Mirzo Shams Buxoriy shunday ma’lumot beradi: “Nasrulloxon Shahrisabzni bo‘ysundirgach, “uning

egalari oilasi, qarindoshlari va lavozimli shaxslari bilan birga” Buxoroga ko‘chirib keltirilgan, ularga uy va ikki mevali bog‘ sovg‘a qilgan”. Ushbu manbadan ko‘rinib turibdiki, bu faqat siyosiy muhojirlik emas, balki maqsadli tarzda aholini ko‘chirish siyosati bo‘lgan.

Mazkur siyosat natijasida nafaqat Shahrisabzdan, balki boshqa o‘zbek urug‘lari istiqomat qilgan viloyatlardan Buxoro amirligi uchun harbiy xizmat ko‘rsatish maqsadida turli qabilalardan jangovar yigitlar, harbiy salohiyatga ega kishilar yuborilgan. O‘zbek urug‘laridan bo‘lgan harbiy xizmatchilar shaharning shimoliy-g‘arbida joylashgan Qulmuhammad-hoji, Zindafil Ahmadiy Jome, Oqmachit, Bahodirbiy, Qalmoq, Machiti Kunjak, Ahmad dorg‘o, Devori Paxsa, Taqiya, Muddao mahallalarining barchasida istiqomat qilganlar. Sorvono mahallasida yarim aholi turkiyzabon bo‘lgan, ularning asosiy kasblari amirga tegishli yuklarni tashishga mo‘ljallangan tuyalarga qarash bo‘lgan. Bu mahallada amirning ishonchli kishilari va xizmatchilari yashaganlar.

Buxoro shahrida istiqomat qilgan o‘zbek guruhlarini til nuqtayi nazaridan shartli ravishda ikki asosiy toifaga bo‘linadi. Birinchi guruh vakillari hayot faoliyatining asosiy qismini tojik tilida olib borgan bo‘lib, o‘zbek tilini ikkinchi darajadagi muloqot vositasi sifatida bilganlar. Ikkinchi guruh esa kundalik hayotda o‘zbek tilidan faol foydalangan, biroq, Buxoro shahrining ko‘p millatli muhitiga xos tarzda, ular orasida tojik tilini ham bilganlar oz bo‘lmagan. Bir necha turkiy urug‘lar shaharning janubi-g‘arbiy qismida joylashganlar. Bu yerda Qirg‘izoyim mahallasida harbiylar ko‘pchilikni tashkil etgani uchun, xalq orasida Sipohiylar deb nomlanadigan katta mahalla bo‘lgan. Bu mahallada mang‘itlar, qirq-yuzlar kabi turkiy urug‘lar yashagan. G‘oziyon mahallasidan g‘arbdagi mahallalarda kam sonli o‘zbek sipohiy oilalari ham istiqomat qilgan.

Masalan, Kosagaron, ShayxJalol, Mirakon, Havuzi-Nav mahallalarida o‘zbek oilalari ham ko‘pchilikni tashkil etgan. Turkiy Burqut urug‘idan bo‘lgan o‘zbeklar shaharning eng sharqiy nuqtasida joylashgan Qora Kamol mahallasida istiqomat qilganlar. O‘tmishda burqutlar aslzoda sipohiylar bo‘lgan. Keyinroq ular kambag‘allashib, tojiklarning etikdo‘zlik kasbini egallay boshlaganlar. Lekin til xususiyatini yo‘qotmaganlar va o‘z nomlariga “bek” so‘zini qo‘shib aytganlar. O. A. Suxareva Buxoro shahriga, asosan,

o'zbek urug'lari XVI asrdan ko'chib kelgan deb ta'kidlaydi. Buxoro amirligidagi o'rta darajadagi etnik guruhlar – urug'larning aralash yashashi holati Amudaryo deltasida va O'rta Zarafshon vohasining g'arbiy qismida ko'proq ko'zga tashlangan. Bu yerlarda o'zbek urug'lari yaxlit hududlarni egallab, yoyilib yashamasdan, balki katta qishloqlarda yaxlit urug' bo'lib joylashganlar.

Bu hududlarda Saroy, Qo'ng'iro't, Mang'it, Qipchoq, Xitoy, Nukus, Nayman, Qiyot, Ass, Do'rman, Uyshun, Jaloyir, Qang'li, Qatag'on, Kerait, Chandir, Urganji va h. k. urug' nomlaridan hosil bo'lgan toponimlar ko'proq tarqalgan [1,144-184]. Amirlikdagi aholining yarmidan ko'prog'ini o'zbeklar tashkil etib, ular asosan Zarafshon vodiysida, Qashqadaryo va Surxondaryo vohasida istiqomat qilganlar. Jami aholining 30% ini tashkil etgan tojiklar qisman Buxoro va Samarqand shaharlarida, asosan amirlikning tog'li hududi bo'lgan Sharqiy Buxoroda istiqomat qilganlar. Amudaryoning o'ng qirg'og'ida, Chorjo'y va Karkida yashovchi turkmanlar esa mamlakat aholisining 10% ini tashkil etgan. Bundan tashqari, Karmana va Nurotada o'zbek qabilalari bilan bir qatorda qozoqlar, Buxoro va Samarqand shahrida ko'plab o'zbek va tojiklar bilan birga yahudiylar, arablar, lo'lilar va afg'onlar ham yashaganlar [6,17-21].

XULOSA.

Buxoro shahrida yashagan o'zbek urug'larining tarixiy-etnografik tavsifi O.A. Suxarevaning tadqiqotlarida keng qamrovli va tizimli tarzda yoritilgan. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'zbek urug'lari Buxoro shahar va amirlik hududida siyosiy-iqtisodiy hayot, shaharsozlik tizimi va madaniy an'analarda muhim rol o'ynagan. Ularning turmush tarzi, kasb-hunar faoliyati, urf-odat va diniy marosimlari urug'chilik tizimi hamda mahalla-guzar jamoalari orqali barqaror saqlanib kelgan. Umuman olganda, Buxoro o'zbek urug'larini tarixiy-etnografik nuqtai nazardan o'rganish milliy etnologiya va tarix fanlari uchun dolzarb bo'lib, shahar jamoalari tarixini tiklash, milliy madaniy merosni asrash va zamonaviy ijtimoiy-siyosiy jarayonlarni chuqurroq tushunishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Атовуллаев С. XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида Бухоро амирлиги аҳолисининг этник таркиби // ҚарДУ хабарлари: илмий-назарий, услубий журнал. –

- Қарши : Қарши давлат университети, 2022. – Б. 11–14. 2. Жабборов И. М. Ўзбек халқи этнографияси. – Тошкент : Фан, 1994. – 320 б.
3. Кюгельген фон А. Легитимация среднеазиатской династии мангитов в провидениях их историков XVIII–XIX вв. – Алма-Ата : Дайк-пресс, 2004. – 515 с.
4. Логофет Д. Н. Бухарское ханство под русским протекторатом. – Санкт-Петербург : Тип. М. М. Стасюлевича, 1911. – 356 с.
5. Мейендорф К. Е. Путешествие из Оренбурга в Бухару. – Москва : Наука, 1975. – 256 с.
6. Сухарева О. А. Бухара XIX – начала XX в. (позднефеодальный город и его население). – Москва : Наука, 1966. – 328 с.
7. Сухарева О. А. Квартальная община позднефеодального города Бухары (в связи с историей кварталов). – Москва : Наука, 1976. – 365 с.
8. Тураева Г. Б. Sukhareva's research on population statistics in Bukhara (on the example of Persians-Iranians) // American Journal of Social and Humanitarian Research. – 2022. – Т. 3, № 6. – С. 381–384.
9. Тўраева Г.Б. XIX аср охири - XX аср бошларида Ўрта Осиё халқлари этнографияси тарихшунослиги – рус шарқшунослиги мисолида / "Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси: илмий журнал.-№1 Б-132-135. (70), Хоразм Маъмун академияси, 2021 й. – 314 б. – Босма нашрнинг электрон варианты - <http://mamun.uz/uz/page/56>
10. То'rayeva G.B .XIX asrda Buxoro amirligi aholisi etnografiyasining rus elchi va sayyohlari asarlarida o'rganilishi /SURXONDARYODA ILM VA FAN /Ilmiy-innovatsion jurnal №1/2020
11. Гули Бахритдиновна Тўраева, Феруза Холмаматовна Ўтаева, Нилуфар Ахматовна Жумаева О.А.СУХАРЕВА ТАДҚИҚОТЛАРИДА БУХОРО ТАРИХИ ВА ЭТНОГРАФИЯСИНИНГ ЎРГАНИЛИШИ 2021/Scientificprogress Ўзбекистон
12. То'rayeva G. B. О.А.Suxareva Tarixchi-etnograf olima. Вестник Института сокровищница наука.-2019 Тожикистон. 443-447бетлар
13. Халфин Н. А., Рассадина Е. Ф. Н. В. Ханьков — востоковед и дипломат. – Москва : Наука (ГРВЛ), 1977. – 280 с.

14. Хаников Н. В. Описание Бухарского ханства. – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1843. – 290 с.
15. Вамбери А. Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи. – Тошкент : Info Capital Group, 2019. – 368